

טענת "החזרתי" כאשר הוחזק כפרן

ד. חיוב פרעון בעדים

ה. סיכום

א. פתיחה

ב. הוחזק כפרן - הצגת השאלה

ג. דעות הראשונים

א. פתיחה

נאמנות של אדם לטעון 'פרעתי' היא מאבני היסוד של הלכות טוען ונטען. עקרון זה מופיע במשנה במסכת שבועות (לה, ב): "מנה לי בידך אמר לו הן, למחר אמר לו תנהו לי, נתתיו לך פטור". פסיקה זו יכולה להתבסס על שתי סברות מרכזיות: ראשית, נאמנותו של הנתבע לטעון פרעתי. שנית, המצב המשפטי בין התובע לנתבע שמעניק עדיפות לנתבע מכח הדין של 'המוציא מחבירו עליו הראיה'.

למרות הכלל היסודי המעניק ללווה נאמנות בטענת 'פרעתי', קיימים מצבים בהם הנתבע מאבד נאמנות זו. המקרה המרכזי שבו דנה הגמרא הוא כאשר הלווה הוחזק כפרן¹. במאמר נעסוק בהסבר הדין וננסה לעמוד על שורשו.

ב. הוחזק כפרן - הצגת השאלה

הכרעת הגמרא היא שכאשר אדם הוחזק כפרן בדין מסוים, אין בכך כדי להגדירו ככפרן בדין אחר. יסוד זה עולה בסוגיה במסכת בבא מציעא (טז, ב) בעניין החזרת שטר חוב. בראשיתה, הגמרא מציעה כי ניתן להחזיר שטר שנפל למלווה אם הלווה 'הוחזק כפרן', מכיוון שהלווה לא נאמן לטעון 'פרעתי'.

בביאור ההוה אמינא של הגמרא נחלקו הראשונים. לדעת הראב"ד (שיטה מקובצת שם בשם הראב"ד ד"ה לא כל) הגמרא סברה בתחילה שאם אדם מוחזק כפרן בדין אחר הוא אינו נאמן בטענת פרעון גם בדינים נוספים.

1 יש דיונים רבים בראשונים כיצד אדם הופך להיות כפרן והאם אדם יכול להפוך את עצמו לכפרן. במאמר זה נעסוק בהשלכות של הוחזק כפרן ובעזרת ה' בהזדמנות אחרת נעסוק בשאלה מה מגדיר את התובע לכפרן.

אמנם בתוספות (ד"ה ומשום דהוחזק) חלקו על הבנה זו, וביארו כי אף ה'הוה-אמינא' של הגמרא עסקה באדם שהוחזק כפרן בתוך אותו הדין. נראה כי התוספות כלל לא העלו על דעתם את אפשרות הראב"ד, לפיה אדם יוגדר כ'כפרן' גמור לעניינים נוספים רק בשל שקר שהתגלה בעסק אחר. אולם, הגמרא לא נשארת בהעמדה זו. כנגד הבנה זו הגמרא מזדעקת "ומשום דהוחזק כפרן חדא זמנא תו לא פרע כלל!" גם אם קיימת וודאות שפעם אדם שיקר בנוגע לממון מדוע שלא נאמין לו גם עכשיו, הרי כרגע אין סיבה קונקרטית לחשוב שהוא משקר. לאור זאת, במסקנתה הגמרא מעמידה את המשנה בשטרות שאינם שטרות פרעון.

נמצא אפוא כי דין 'הוחזק כפרן' מצטמצם למקרים בהם הוכח שקרו של הנתבע בתוך הדיון על אותו הממון עצמו. מקור יסודי לכך מופיע בגמרא (בבא מציעא יז, א), במעשה בשבתאי בריה דרבי מרינוס, שייחד 'איצטלא דמילתא' (בגד יקר) לכתובת כלתו ולאחר מכן הכחיש את עצם קיומה של ההתחייבות. משהופיעו עדים המאשרים כי הבגד אכן הוקצה עבורה, פסק רבי חייא כי שבתאי הוחזק כפרן ואינו נאמן עוד בטענת פרעון ביחס לאותו הבגד. ובלשון הגמרא: 'הוחזקת כפרן לאותה איצטלא'. רש"י (שם ד"ה הוחזק כפרן לאותו ממון) מסביר שהוא לא יהיה נאמן בטענת פרעון עד שיביא עדים לטענתו.² יש מקום לברר את טעמו של הדין.

במבט ראשוני טעם הדין פשוט ביותר. כאשר בית דין מגלים שאדם הוחזק כפרן הוא מאבד את נאמנותו וכבר אין לו יכולת לטעון טענות בבית הדין. לדעת שער המשפט (עט, ה) זוהי תפיסת הרא"ש ובעל המאור הרואים בכפרן מקרה קיצוני של אדם החשוד על שקר.³ אולם, מפרשים רבים בחרו לצעוד בדרך אחרת. לטענתם, בית הדין מעניק

2 יש לציין שני סייגים מרכזיים בהם הנתבע אינו מוגדר כ'כפרן' למרות שהוכח ששיקר בבית הדין: א. שקר קודם גמר דין ('אשתמוטי'): הגמרא (בבא מציעא יז, א) מחלקת בין מקרה שבו הדין פסוק וחתום בלשון "חייב אתה ליתן לו", לבין שלב מוקדם יותר בו נאמר רק "צא תן לו". בשלב המוקדם, אנו תולים את הכחשתו של הנתבע ברצון להרוויח זמן ('אשתמוטי קא משתמטי') עד שיעיינו הדיינים שוב בדינו, ואין זו כפירה גמורה המפקיעה נאמנות. ב. סייג התוספות בנפילת שטר: התוספות (שם טז, ב ד"ה ומשום) מבארים כי אדם המכחיש חוב בשטר שנמצא בשוק אינו נחשב כפרן. הסיבה לכך היא שיש תוספת נאמנות ללווה מכיוון שנפילת השטר מחזקת את הכיוון שהיה פרעון. זאת בניגוד להכחשה רגילה אל מול עדים או שטר קיים, ששם השקר מוגדר ככפרנות גמורה.

3 שער המשפט מבסס את דבריו על השוואה בין 'הוחזק כפרן' לדין 'חשוד על הממון'. הרא"ש ובעל המאור מקשים: מדוע בחשוד על הממון הטילו חכמים חובת שבועה על הצד שכנגד ('שכנגדו נשבע ונטיל'), ואילו על הכפרן החמירו את הדין עד כדי תשלום מיידי ללא שבועת התובע? שער המשפט מוכיח מתירוצם - המבחין בין שקר בעסק אחר לשקר בדין הנוכחי - כי שניהם ניצבים

פתחון פה בסיסי גם לאנשים שנאמנותם מוגבלת. הרי מבחינה משפטית, ההלכה מגדירה כל בעל דין כ'נוגע בעדות' הפועל מתוך אינטרס אישי להחזיק בממון, ולמרות זאת, אנו מקבלים את טענותיו ואיננו פוסלים אותן מראש בשל נגיעתו. מכאן, שחשד מובנה לשקר אינו שולל את זכות הטענה. מטעם זה, לא מצאנו הלכה הפוסלת גזלן מלטעון בבית הדין, אף שהסברא נותנת שמי שגזל עשוי גם לשקר. לאור זאת, כאשר בית הדין דוחה טענה, אין הדבר נובע מאישיותו של הטוען אלא מ'ריעותא' (פגם) בטענה הספציפית עצמה. לכן, גם במקרה של 'הוחזק כפרן', אין בעובדה שהנתבע שיקר בחובו כדי להגדירו כאדם שאינו נאמן מכאן ואילך.

עם זאת, ניתן עדיין לטעון לחילוק מהותי בין אדם המוחזק כשקרן באופן כללי, לבין מי שנתפס בשקרו במהלך הדיון על הלוואה ספציפית. ניתן לבסס סברה זו על יסוד דברי קצות החושן (צב, א), המבחין בין דרגות שונות של חשד: בעוד שחשד הנובע ממעשים בעבר נחשב כחשד מדרבנן בלבד, הרי שחשש שקר המתעורר בתוך הדיון הנוכחי נחשב כחשד 'דאורייתא'. לשיטה זו, השקר המיידני יוצר פגיעה חמורה כל כך בנאמנות, שהיא גוברת על הכללים הרגילים.

אולם, נראה שקשה לדמות בין המקרים ולהסתפק בהסבר זה. נדמה שגם אם נגדיר את החשד כ'דאורייתא', הוא עדיין נשען על ההנחה שהנתבע הוא שקרן - והרי ההלכה קובעת במפורש שאדם שהוחזק כפרן בממון מסוים אינו נפסל ביחס לממון אחר ('הוחזקת כפרן לאותה איצטלא'). נמצא אפוא כי העננה המוטלת על אמינות דבריו בדיון זה אינה פוגעת ביכולתו להיות נאמן בדין אחר.

מכאן עולה הקושיה ביתר שאת: אם אכן אין כאן 'כתם' של פסול אישית הפוסל את האדם, מדוע שקר שהתגלה בעבר ביחס לממון זה חוסם את דרכו מלטעון טענה עתידית על אותו ממון עצמו? מדוע אנו נועלים בפניו את 'דלתות התשובה' ומסרבים לקבל את דבריו כעת?

ומצאנו שקושיה זו הקשה ר' ישראל איסר וולף בספרו שער המשפט (עט, ה):

אולם אכתי י"ל סברא אחרת משום דהא דקיי"ל דהוחזק כפרן ואינו נאמן אח"כ לומר פרעתי הוא לכאורה כהלכתא בלא טעמא דנהי נמי שכפר פעם אחת מהיכי תיתי נאמן שכופר עכשיו, דהא מהאי טעמא נמי אמרינן דלא הוחזק כפרן לממון אחר.

על אותו 'ציר' של חשד: אצל החשוד החשד מוחלש כיוון שמקורו בדין אחר, ואילו אצל הכפרן החשד הופך לוודאי ומפקיע את יכולתו לטעון. אמנם, נראה שאין הכרח לתלות את דבריהם בתפיסה זו בלבד: אנו יכולים לפרש כי החילוק בין 'דין זה' ל'דין אחר' אינו משקף רק פער בעוצמת החשד, אלא הבדל מהותי במושג הפסול.

לאור זאת, נדמה שיש למצוא הסבר חלופי. באופן כללי, יש שני סוגי הסברים לדין הוחזק כפרן. לפי אפשרות אחת טענת הכפרן מצד עצמה אינה מועילה. אפשרות שנייה היא לטעון שבאופן בסיסי הכפרן נאמן, אלא שיש משתנה נוסף שגורם לו להיות לא נאמן בטענתו. בתחילה נסקור תירוצים נוספים בהסבר דין הוחזק כפרן, ולאחר מכן ננסה להציע כיוון נוסף.

ג. דעות הראשונים

1. תקנה דרבנן

ייתכן להסביר שהחזקת אדם ככפרן מועילה רק בתור תקנה דרבנן.⁴ באמת, כך מביא השיטה מקובצת בשם גליון התוספות (בבא מציעא ד, א), ובאופן דומה כותב התומים (צ, י):

ולא ידעתי להסביר טעמו ולחלק, אם לא דנימא דהך דלעיל גם כן אין מהדין רק קנס שקנסו חכמים, הואיל והחציף לכפור בבית דין ולומר דבר שקר, קנסו חכמים בכח בית דין יפה שלא יהיה לו נאמנות תו לומר ולא מדינא, ובגולן הואיל ולא החציף פי בית דין לא קנסהו, וצ"ע כי זה דחוק.

המשמעות העקרונית של עמדה זו היא קבלת הנחות המוצא של הקושיה, עד שהדרך היחידה לפתור אותה היא בהוספה של דין דרבנן על גבי המסלול הרגיל של דיני הנאמנות.

2. בעיה ביכולת לטעון 'פרעתי'

אפשרות זו מבוססת על הבנה מחודשת בשאלה מדוע אדם נאמן בטענת 'פרעתי'. הסבר הפשוט לדין זה הוא שמי שטוען פרעתי נאמן בגלל שיש לו חזקת ממון.⁵ אולם, הרשב"א (כתובות יח, א ד"ה ולתני) מעלה אפשרות אחרת. לדעתו הנאמנות לטעון 'פרעתי' מבוססת על ההבנה שכל שטר חוב עומד לפרעון.

הרשב"א מתמודד עם השאלה מדוע המשנה לא הביאה מקרה של גולן הטוען 'החזרתי' כדוגמה לדין 'הפה שאסר הוא הפה שהתיר'. לכאורה, היה מקום לומר שכשם שמלווה בעדים אינו צריך לפרוע בעדים (ונאמן לומר "פרעתי"), כך גם גולן בעדים לא יצטרך להחזיר בעדים ויהיה נאמן לומר "החזרתי". על כך משיב הרשב"א בחילוק עקרוני: "דבשלמא מלווה - לפרעון קיימא, אבל גול - לאו אדעתא דחזרה גול".

4 מעין דברי הרשב"א (כתובות יח, א) לגבי גנב בעדים שאינו נאמן לטעון החזרתי. כך גם ניתן להסביר שהדין של כפרן הוא מדרבנן בלבד.

5 על בסיס הכלל המוציא מחבירו עליו הראיה.

כלומר, הנאמנות לטעון 'פרעתי' אינה זכות גורפת של האדם, אלא היא נובעת מהעובדה שהלוואה היא עיסקה שמלכתחילה עומדת לפרעון. הציפייה הטבעית לפרעון היא שיוצרת את הנאמנות של הלווה. לעומת זאת, גולן שגזל בעדים, מעשהו מעיד עליו שאין בכוונתו להחזיר ('לאו אדעתא דחזרה גזל'), ולכן הוא מאבד את כוח הטענה הבסיסי שלו ואינו נאמן לומר "החזרתי" ללא עדים.⁶

יתכן שניתן לקשור בין דברים אלו של הרשב"א לדין הוחזק כפרן (שו"ת הרשב"א ג, מט):

שהמלוה את חברו בעדים אין צריך לפרעו בעדים אלא כפרנותו הוא שמחייבתו וכל שנעשה כפרן על פי שנים והיה חייב לפרוע הממון על פיהם הוחזק זה כפרן גמור מה שאין כן בשהוחזק בעד אחד שאלו רצה היה פוטר עצמו ממנו בשבועה ולפיכך אינו כפרן גמור.⁷

ניתן להציע שבדומה לגנב, גם הכופר צריך להתמודד כנגד הלוואה שאינה עומדת לפרעון, שהרי הוא הוחזק כפרן. כאשר הוא כופר בממון הוא מגדיר את עצמו כגנב ולכן הוא לא נאמן בטענת פרעתי. נחמד את ההבדל בין הסבר הרשב"א לבין הסבר של בעל המאור לשיטת שער המשפט: לדעת בעל המאור יש חוסר נאמנות של הטענה, בעוד לדעת הרשב"א לא מדובר על חוסר נאמנות, אלא על חוסר יכולת משפטית לטעון טענה כנגד חוב שאינו עומד לפרעון.

לפי הבנה זו החלוקה בין הוחזק גנב בדין אחר לבין הוחזק גנב בדין זה מובנת. כאשר האדם מוחזק כפרן בדין זה הוא נאמן, אלא שאין לו יכולת משפטית לצאת כנגד החוב. לעומת זאת, כאשר הוחזק כפרן בדין אחר, מבחינת החוב הנוכחי הוא נשאר בנאמנותו. אמנם, יש מקום לערער על הסבר זה מכמה צדדים. ראשית, הסבר זה מצומצם רק לדעה שהגזול את חברו בעדים חייב לפרעו בעדים - אם סוברים שהגזול את חברו בעדים אינו חייב לפרעו בעדים, יש להניח שאדם נאמן לטעון שהוא החזיר חוב שלא עמד מעולם לפרעון. בנוסף, יש מקום לערער על עצם הקישור בין שני המקרים. כאשר אדם גונב, מראש הגניבה לא הייתה עתידה לחזור לעולם ולכן לא אומרים כאן ש"מלוה לפרעון קיימא". לעומת זאת, בכפרן, הסירוב לשלם את החוב לא משנה את הסטטוס של כל הלוואה. מסתבר לומר שההלוואה עדיין מוגדרת כעומדת לפרעון למרות ההכחשה של הלווה.

על הסבר זה מקשה שער המשפט (עט, ה) קושיה מדיני שומרים (ח"מ סי' רצד). ההלכה קובעת כי שומר שכפר בפקדון ("אין לך ביד") והתברר ששיקר, נעשה גזלן ומתחייב

6 ביחס בין הסוגיות נעסוק לקמן.

7 בצורה דומה כתב רבינו יונה (בבא בתרא לג, ב ד"ה ההוא דחטף).

באונסין. אולם, יש לכך סייג חשוב: אם בשעה שכפר לא היו עדים שהחפץ בידו, אנו תולים את שקרו ברצון להשתמט ('אשתמוטי'). כלומר, הוא חשש שהחפץ אבד ושיקר רק כדי להרוויח זמן עד שימצאנו. במקרה כזה, למרות ששיקר, הוא אינו מוגדר כגולן. מכאן מקשה שער המשפט: אם אנו מוכנים לקבל תירוץ של השתמטות ('אשתמוטי') אפילו כדי לפטור אדם מלהיעשות גולן, מדוע שלא נקבל תירוץ דומה גם בדין הוחזק כפרן? למה שלא נאמר שהכחשת החוב לא הייתה 'כפירה גמורה' שהופכת אותו לגולן ומפיקעה את יכולת הטענה שלו, אלא רק ניסיון להרוויח זמן?

3. אנו סהדי שלא פרע בלי עדים

הרשב"א מביא הסבר נוסף לדין הוחזק כפרן (שו"ת הרשב"א שם):

אי נמי חזקה היא שכל שהוכחש בעדים והוחזק כפרן גמור לשלם ממון חזקה לא היה פורעו אלא בעדים.

הרשב"א מעלה אפשרות שיש חזקה שאם אדם התגלה ככפרן פעם אחת הוא לא יפרע שוב בלי עדים שיוכיחו שאכן הוא פרע. עמדת הרשב"א דומה להסבר הר"ן (שבועות כ, ב) לגבי דין 'המלווה את חברו בעדים חייב לפרעו בעדים'. הר"ן מסביר, שאין חיוב משפטי לפרוע בעדים, אלא שאם יש הלוואה שנעשת בעדים, אנחנו מניחים שהלווה יפרע בעדים, ולכן הוא לא נאמן לטעון שפרע שלא בעדים.

אמנם לכאורה הסבר הדברים לא פשוט. הרשב"א מניח שהכפרן לא יפרע בלי עדים ולכן יש חזקה שהוא לא פרע. אולם אם היינו מאמינים לו בטענת פרעתי, אז הוא היה יכול לפרוע בלי עדים. ואם כך קשה: מניין נוצרה החזקה שאדם אינו פורע בלי עדים? שער המשפט הלך בכיוון הרשב"א והסביר נקודה זו: "אבל לפי מה שכתבתי ניחא בפשיטות דהכא הטעם כיון שהוחזק כפרן מסתמא אינו פורע אלא בעדים כדי שלא יוציאו לעז עליו, אבל לענין עדות אחרת תלינן באשתמוטי וכשר לעדות".

הסיבה שהלווה אינו מחזיר בלי עדים לא קשורה לבית הדין, אלא למעמד של הלווה כלפי הציבור. הלווה חושש שהמלווה יאשים אותו שהוא משקר ויוציא עליו לעז, ולכן הוא דואג לפרוע בעדים בלבד.

4. איבוד כוח הטענה

הרב אלחנן וסרמן פורץ דרך חדשה, כאשר לדעתו טענת 'פרעתי' לא מצריכה נאמנות. טענה לא מספקת לבית הדין בירור של המציאות, ולכן גם אנשים שחשודים על שקר יכולים להישבע. אולם, צריך יכולת לטעון טענה. כלומר, טענה בבית הדין זוקקת 'כח', כך שרק מי שיש לו את הזכות לטעון יכול לטעון טענה. מי שלא יכול לטעון כנגד חוב

קיים, מוגדר כאדם שטוען 'איני יודע עם פרעתיך' ולכן הוא חייב: "והיינו דלטעון פרעתי צריך כח טענה, ומי שהוחזק כפרן אין לו כח טענה וטענתו כמאן דליתא" (קובץ שיעורים קובץ שמועות בבא מציעא אות יב). לאור קביעה זו ממשיך הרב וסרמן ומסביר, שאדם שהוחזק כפרן איבד את כח הטענה שלו ולכן הוא חייב לפרוע בעדים. בניגוד לכך, גזלן מעולם לא טען טענה בבית הדין ולכן יכול לטעון 'החזרתי'.

סיכום ביניים

עד כה ראינו חמישה הסברים לדין. אפשר שהטעם הוא חוסר נאמנות בטענה עצמה: או חוסר באמת באמינות, או חוסר יכולת משפטית לטעון 'החזרתי' בחוב שאינו עומד לפרעון. אפשרות אחרת היא חוסר נאמנות בגלל סיבה נוספת: כדין דרבנן, כשלילת כוח הטענה או כי יש חזקה חיצונית שהכפרן לא פורע בלי עדים. אולם, נראה שיש להציע אפשרות נוספת, ובה נעסוק בחלק הבא.

ד. חיוב פרעון בעדים

יתכן להציע כיוון שישלב בין ההבנות השונות. כדי לבאר את הטיעון, נבחין תחילה ברובד היסודי של הדין, המוסכם על כל הדעות: 'הוחזק כפרן' הוא מצב שבו בית הדין משיג וודאות שהנתבע שיקר במזיד כדי להטות את הדין לטובתו. בנקודת זמן זו, המושג 'כפרן' אינו הגדרה לעתיד, אלא תיאור עובדתי של המציאות הנוכחית בה הנתבע נתפס בשקרו וטענתו הספציפית קרסה.⁸ המחלוקת בין הראשונים מתחילה רק בשלב הבא: האם וודאות זו לגבי השקר בעבר, יוצרת חזקה משפטית המחייבת אותנו. כאן יש מקום להציע שהקביעה לפיה אדם שהוחזק כפרן בעבר אינו נאמן בעתיד היא משום שבית הדין משנה את כללי הפרעון. כאשר הכפרן לא מביא ראיה לדבריו הוא לא נאמן בגלל שהוא לא עשה את המוטל עליו, ולכן עכשיו יש לנו ראיה שהוא לא נאמן.

מודל לשינוי כזה ניתן למצוא בדברי הרמב"ם (טוען ונטען ז, ו) בשם 'בקיאי הדעת שבספרד'. הם התקינו שבית הדין רשאי להתרות בנתבע שאינו נאמן לפרוע אלא בפני עדים, וזאת, כדי למנוע ממנו לנצל את כוחו המשפטי ולהתחמק מהחוב בטענת 'נשבעתי'. כשם שחכמי ספרד יצרו חובת פרעון בעדים ככלי פרוצדורלי המוטל על אדם מסוים, כך ניתן להסביר את דין 'הוחזק כפרן': אין זה 'כתם' של חוסר נאמנות

8 כך יש להבין את רוב המקומות בהם הפוסקים מעלים את דין 'הוחזק כפרן' כתיאור של מי שהתגלה כשקרן במזיד. דין זה חל באופן שוויוני על התובע והנתבע כאחד. כשם שהנתבע מפסיד את נאמנותו, כך גם מלווה שהוחזק כפרן (כגון שטען שלא נפרע והתברר ששיקר) מאבד סופית את זכות הגבייה שלו (עיין שולחן ערוך, חו"מ נח, ב).

המוטבע באדם, אלא כלי משפטי שבית הדין מפעיל. כך גם בסוגיית הוחזק כפרן: בית דין מחייבים את הכפרן לפרוע בעדים. כאשר אדם טוען שהוא פרע בלי עדים הוא אינו נאמן מכיוון שלא סביר שהוא פרע בניגוד לפסיקת בית הדין. נדמה שכך עולה מדברי הרשב"א בתשובה נוספת (א, אלף ז):

... וכן היא דשבתאי בריה דרבי מרינוס דבההוא פירק' על ידי עדים אמרו. ואף על גב דאמרו כל מקום ששנים מחייבין אותו ממון אחד מחייבו שבוע' ה"מ כשמחייב' בעדותם ממש. שהמלוה את חברו בעדים אין צריך לפרעו בעדים אלא כפרנותו הוא שמחייבתו. וכל שנעשה כפרן על פי שני עדים והיה חייב ליפרע הממון על פיהם הוחזק זה כפרן גמור. מה שאין כן כשהוחזק בעד אחד שאלו רצה פוטר עצמו בשבועה ולפיכך אינו כפרן גמור.

הרשב"א מסביר שההחזקה ככפרן היא מה שמחייבת לפרוע בעדים. לכן, מי שחייב לפרוע את הממון על פי העדים ולא פרע, הוחזק ככפרן גמור.⁹

נחדד את ההבדל בין ההצעות השונות. שאר הפירושים מבינים שהחזקת האדם ככפרן פוגעת בנאמנות שלו. לעומת זאת, לפי הכיוון שהצענו, ההחזקה ככפרן אינה קובעת דבר לגבי הנאמנות, שכן כפי שראינו, טענת 'פרעת' היא טענה שיש לה נאמנות אפילו כאשר טוען אותה גנב. לדברינו, החזקת האדם ככפרן מחייבת אותו לפרוע בעדים. התוצאה האגבית של דין זה היא לבטל את הנאמנות כל עוד הממון לא נפרע בעדים. כפי שכותב הרשב"א: "כפרנותו הוא שמחייבתו... [ואם לא פרע] הוחזק כפרן".

על אף שהרשב"א הוא יחיד שהתנסח כך בצורה מפורשת, נדמה שיש מקום לתהות האם לכך התכוון גם רש"י. כך כותב רש"י (בבא מציעא יז, א ד"ה הוחזק כפרן):

הוחזק כפרן לאותו ממון - שאין נאמן עוד עליו לומר החזרתי ופרעתי, עד שיפרע בעדים.

ייתכן שגם רש"י סובר שלא ביטלו מהאדם את הנאמנות שיש לו, אלא צמצמו אותה רק למצב שהוא מביא עדים.

יש מקום לראות הבנה זו גם בדברי הראב"ד שמובא בנימוקי יוסף (בבא מציעא י, א):

וכי אמרינן הוחזק כפרן כתב הראב"ד ז"ל שלא הוחזק כפרן אא"כ כפר בבית דין וכיון שהוחזק כפרן אינו נאמן לומר חזרתי ופרעתי עד שיפרע בעדים.

9 לאחר הניסוח המפורש בתשובה זו יש מקום להסביר כך גם את תשובת הרשב"א שראינו לעיל: "שהמלוה את חברו בעדים אין צריך לפרעו בעדים אלא כפרנותו הוא שמחייבתו וכל שנעשה כפרן על פי שנים והיה חייב לפרוע הממון על פיהם הוחזק זה כפרן גמור מה שאין כן בשהוחזק בעד אחד שאלו רצה היה פוטר עצמו ממנו בשבועה ולפיכך אינו כפרן גמור".

הראב"ד מדבר על תהליך דו שלבי. בשלב הראשון יש החזקה של האדם ככפרן, והתוצאה של החזקת האדם ככפרן היא למנוע ממנו לומר "פרעתי".

יש מקום להציע ראייה להבנה זו מסוגיית הוחזק כפרן לאותה שבועה. כפי שראינו, הגמרא קובעת שבאופן עקרוני אדם נאמן לומר שהוא נשבע, אולם אם העדים יכחישו אותו הוא יוחזק כפרן לאותה שבועה. רוב הראשונים מסבירים שאדם שהוחזק כפרן לא נאמן, אבל אם ישבע בפני בית דין הוא יהיה נאמן.¹⁰

בניגוד למקרה של פרעון בעדים, בו העדים יכולים להחליף את הנתבע ולהעיד במקומו שהיה פרעון, כאשר אדם הוחזק כפרן על שבועה הוא נאמן כאשר הוא יביא עדים שהוא נשבע. נמצא שבית הדין פוסקים את הדין על פי השבועה של מי שהוחזק כפרן. לכאורה הדברים קשים: כיצד אפשר לפסוק דין על פי השבועה, הרי הדברים שהוא אומר הם בחזקת כפרנות? ייתכן שיש להסביר שהדין מבוסס על האופי המיוחד של שבועה שהוא לא פסיקת דין על פי השבועה אלא רק יצירת תשנית להודאה בחוב, וגם למסקנה בית דין לא באמת פוסק על פי הנתבע. אולם, אם מסבירים שטענה שקרית לא פוגעת בנאמנות להבא של הנתבע, הדברים מובנים כמין חומר. אמנם בטענה הראשונה הוא הוחזק כפרן, אך בטענה השנייה הוא יכול להיות נאמן ובתנאי שיביא ראייה שהוא אכן נשבע.

ייתכן שבאמצעות סברא זו ניתן להסביר את דברי רש"י בסוגיה. לדעת רש"י המציאות של הוחזק כפרן מתקיימת אפילו כאשר עדים מעידים שהנתבע סירב לשלם (בבא מציעא יז, א ד"ה והעדים):

והעדים מעידים אותו שלא פרע - בפנינו תבעו לפרוע לו על פי בית דין ולא פרעו, הואיל ובפניהם העיז לעבור על פי בית דין - אינו נאמן שוב לומר פרעתי שלא בעדים.

רש"י לוקח את הסברא של הוחזק כפרן לקצה. לדברי רש"י, גם אם אדם מעולם לא שיקר הוא יוחזק כפרן אם לא הסכים לשלם לאחר שבית דין חייבו אותו. רבים מהראשונים חלקו על רש"י בהסבר זה. וכך כותב השיטה מקובצת (יז, א ד"ה והעדים):

והעדים מעידים אותו שלא פרעו. פירש רש"י כגון שמעידים שבפניהם תבע לפרעו וסירב ולא פרע וכו'. ואינו מחזור חדא דאטו מי שסירב פעם אחת וכו'. ועוד הוחזק סרבן הוה ליה למימר. אלא הכי פירושו וכו'.

לרוב ההסברים לדין הוחזק כפרן שמדברים על הנאמנות שנפגמה קשה להבין מדוע

10 רש"י (בבא מציעא יז, א ד"ה נשבעתי); רמב"ם (טוען ונטען ה, ז) ועוד.

לדעת רש"י מי שמסרב לשלם הוחזק כפרן - הרי הוא לא פגע בנאמנות דברים. אמנם ייתכן להסביר כהסבר הראשון בשיטת הרשב"א, לפיו הכפירה משנה את סטטוס החוב מחוב שעומד לפרעון לחוב שאינו עומד לפרעון. אך אם כנים דברינו, אפשר להציע אפשרות נוספת: בית הדין בוחר להטיל סנקציה על הסרבן ולהגביל את יכולת הפרעון בגלל שרואים שהוא אדם שאינו פורע את החוב.¹¹

1. הגוזל את חבירו בעדים

הקצות (עט, ה) טוען שהכרעת הסוגיה כאן מעמידה אותנו בקושי בנוגע לדין הגונב בעדים, האם נאמן לטעון 'פרעתי'. הראשונים נחלקו מה הדין כאשר גזלן טוען שהוא החזיר את החפץ. לדעת חלק מהראשונים, אם גזל התבצע בעדים, הוא אינו נאמן לטעון 'פרעתי'. אמנם לדעת רוב הראשונים, הגזלן נאמן לטעון 'פרעתי'. הקצות מקשה מדוע הוא נאמן, הרי הוא הוחזק כפרן, ומי שהוחזק כפרן אינו נאמן לטעון 'פרעתי'.

לשון הקצות בתשובתו מעט עמומה:

ונראה דכיון דכופר בפני עדים אף על פי שאמר אתם עדי לא הוחזק כפרן לאותו ממון אלא דוקא בכופר לפני ב"ד וכמבואר בסעיף ט', וגזלן דלא גזל אלא בפני עדים משו"ה לא הוחזק כפרן.

הקצות מבין ש'הוחזק כפרן' זה שינוי שמתרחש בבית דין. אולם, דבריו מוקשים:מה עניין בית דין לתהליך החזקת כפרן, הרי אם מדובר על חוסר נאמנות גם עדים יכולים ליצור חוסר נאמנות! אמנם, אם מבינים שיש כאן שינוי של תנאי החזרה וחובת פרעון בעדים יש מקום להציע שהגדרה זו יכולה להיעשות רק על ידי בית דין.¹²

11 יש ראייה מדברי הרא"ה לפער שקיים בין ההבנה שפריעה בלי עדים אינה מוגדרת כפרעון, לבין ההבנה שאין כאן הגדרה, אלא ראייה שלא יתבצע פרעון. הרא"ה (כתובות יח, א) שואל על דברי רבי יהושע במשנה בכתובות "שדה זו של אביך הייתה ולקחתיה הימנו" מדוע הוא לא בחר מקרה שהדין הוא בין התובע לנתבע: "מודה ר' יהושע באומר לחבירו מנה נתחייבתי לך והוחזקתי בו כפרן ופרעתי לך שהוא נאמן". הרא"ה מתרץ שהמשנה לא עוסקת בהוחזק כפרן.

אם מבינים שלדעת הרשב"א יש תקנה על הכפרן לפרוע בעדים וכל עוד אין פרעון בעדים הרי זה כאילו לא נפרע החוב, לכאורה אין סברא להאמין במיגו, שהרי גם אם מאמינים לו שהוא פרע, סוף הפרעון לא היה בעדים ולא התבצע לפי התקנה. לכן יש מקום לחדד שגם אם בית דין מחייבים פרעון בעדים, זה מעמיד בסימן שאלה פרעון ללא עדים, אך אם יש מיגו, יש מקום להאמין ללווה.

12 בהמשך דבריו, הקצות טוען שאמנם רבים מהראשונים סוברים שגוזל בפני עדים נאמן לטעון 'החזרתי', אך אם הגזלה תהיה בפני בית דין אינו נאמן לטעון 'החזרתי'. לפי הכיוון של ר' אלחנן הדברים קשים, שהרי הוא לא טען כלום ולכן אינו צריך לאבד את 'כוח הטענה' שלו. מדברים אלו של הקצות נראה שלא הבין כר' אלחנן.

2. נפקא מינות לשאלה

לשאלה זו יש כמה נפקא מינות:

א. נפל השטר

הגמרא (בבא מציעא טז, ב) קובעת שכאשר השטר נופל, גם מי שהוחזק כפרן יכול לטעון שהוא פרע. התוספות מנגידים בין קביעת הגמרא כאן לבין דברי הגמרא בעמוד הבא שמי שהוחזק כפרן לא יכול לטעון פרעון. התוספות מתרצים: "הכא דנפל שאני דמוכחא מלתא דמשום הכי לא היה נוהר לשומרו לפי שפרעו הלזה".

התוספות מבינים שהנפילה של השטר מאפשרת לטעון 'פרעתי'. ייתכן שטעם הדבר תלוי בדעות שראינו. הריטב"א (שם ד"ה ומשום דהוחזק) מסביר את הדין בצורה כללית, שנפילת השטר מייצרת רגליים לדבר שהיה פרעון:

ומשום דהוחזק כפרן תו לא פרע כלל. פירוש דאע"ג דאמרינן לקמן הוחזק כפרן לאותו ממון, שאני הכא דכיון דלא מפיק שטרא ונפל איתרע ליה רגלים לדבר שפרעו, דכיון דבעלמא עביד איניש לאזדהורי בשטריה כ"ש לגבי לזה זה שהוחזק כפרן, וכן פירשו בתוס'.

דברי הריטב"א עולים בקנה אחד עם דעת הרמב"ם לגבי שטר שנפל תוך זמנו (מלוה ולוה יד, ג):

מי שהיה לו חוב על חבירו בשטר ואבד השטר והרי העדים קיימין אף על פי שקנו מידו וטען שפרע ה"ז נשבע היסת, והורו רבותי שאפילו היה החוב לזמן ועדיין לא הגיע זמנו להפרע הואיל וכתבו לו השטר ואין בידו שטר והלוה טוען פרעתי נאמן ונשבע היסת שפרעו שאנו חוששין שמא פרעו ולפיכך קרע השטר או שרפו, וכן הורו רבותי שאפילו היה השטר יוצא מתחת ידי אחר והלוה טוען ממני נפל אחר שפרעתי אף על פי שהוא בתוך זמנו נשבע היסת ונפטר שכיון שאין השטר ביד המלוה אין שם חזקה.

אמנם, אם מסבירים שחוסר הפרעון בעדים מייצר ריעותא, כאשר השטר נפל אין לנו ראייה כנגדו שהוא לא פרע בלי עדים, שהרי ייתכן שהוא פרע אלא שנפל לו השטר. כאפשרות זו עולה מדברי תוספות רבינו פרץ:

משום דהוחזק כפרן חדא זימנא תו לא פרע כלל. וא"ת, מאי פריך, אה"נ, דהא אמרינן לקמן [י"ז ע"א] כיון דהוחזק כפרן חדא זמנא תו לא מהימן, כיון דאתרע ליה שטרא. י"ל דלא דמי, דלקמן לא איתרע שטרא, אבל הכא כיון דאיתרע ליה השטר, יש לנו לומר דאי הוה קמן הוה מייתי עדים שפרע.

רבינו פרץ טוען שכאשר אין לנו ראייה שהלווה אינו פרע (שהרי ייתכן שהוא פרע ולקח את השטר ורק לאחר מכן השטר נפל), הוא נאמן.

נפקא מינה דומה מביא שער המשפט (עט, ג) לגבי טענת אונס בפקדון: "וא"כ בהחזק כפרן בפקדון ואח"כ טוען שנאנס מהימן בשבועה דהא לא שייך טעם זה דמאי הוה ליה למיעבד כיון שנאנס ממנו".

לכאורה נראה שלדעת ר' אלחנן הוא יאבד לגמרי את זכות הטענה לטעון אונס ולכן יתחייב. וכך גם לגבי הדעות שמבינים שיש חוסר נאמנות של הכפרן.

ב. תיקון של חוסר הנאמנות הראשון

נפקא מינא נוספת לכיוון שהצענו עולה מתוך קושיית הש"ך (ח"מ עה, ז) על פסיקת השולחן ערוך. המחבר פוסק כי לווה שטען 'פרעתי' בתוך זמן ההלוואה (בניגוד לחזקה ש'אין אדם פורע בתוך זמנו') הוחזק כפרן, ולפיכך לא יהיה נאמן לטעון שפרע גם לאחר שהגיע זמן הפרעון.

על כך מקשה הש"ך: מדוע שיוחזק כפרן לעתיד? הרי הלווה יכול להצטדק ולומר: "אמנם שיקרתי בתחילה כשסברתי שאינכם מאמינים לי שפרעתי בתוך הזמן, אך כעת, משהגיע זמן הפרעון, אני דובר אמת". הש"ך מניח שאם יש ללווה הסבר סביר לשקר הראשוני שלו ("אמתלא"), נאמנותו הבסיסית אמורה להשתקם.

אולם, לפי ההבנה שהצענו, דברי השולחן ערוך מחוורים היטב: דין 'הוחזק כפרן' אינו עוסק בשאלה הפסיכולוגית האם הלווה הוא 'אדם שקרן', אלא בקביעת סטטוס משפטי. ברגע שהלווה שיקר בבית הדין, הוא הוגדר כמי שאינו רשאי לפרוע אלא בעדים. ממילא, שום הסבר או 'אמתלא' לא יוכלו לרפא את הכתם המשפטי שנוצר. גם אם יש בפיו טענה טובה לשקר העבר, דלתות הנאמנות ללא עדים ננעלו בפניו כחלק מהסנקציה הפרוצדורלית של בית הדין.

ה. סיכום

הגמרא מגדירה אדם שהוכחש בנוגע לפרעון שטר ככפרן. מבחינת הסברא לכאורה הדין קשה, שהרי כמו שבדין אחר הוא נאמן למרות שפעם התגלה ככפרן כך גם צריך להיות באותו דין בזמנים שונים. לאורך המאמר בחנו את הכיוונים השונים שנאמרו בשאלה זו. לבסוף, הצענו כיוון נוסף, לפיו החזקת כפרן אינה פוגעת בנאמנותו הבסיסית של האדם, אלא מטילה עליו חובה לפרוע את חובו בעדים. לאחר החיוב לפרוע בעדים, כל אדם שיפרע שלא בעדים יוגדר כפרן. כיוון זה עולה מדברי הרשב"א ונתמך ברש"י ובראב"ד. ראינו את ההשלכות של הטענה בסוגיות השונות כמו במקרה של שטר שנפל ובטענת פרעון באונס.